

Euphrasia micrantha Rchb. (Slanke ogentroost) weer in beeld!?

Ton Denters (Waterpoortweg 401b, 1051 PX Amsterdam;
e-mail: tondenters@hetnet.nl)

Euphrasia micrantha Rchb. (Slanke ogentroost) is een fraaie soort, die in ons land in twee opzichten uit beeld dreigde te verdwijnen: uit het veld door een sterke achteruitgang en uit de Heukels' Flora van Nederland om taxonomische redenen. Recent is *E. micrantha* op meerdere locaties in het Gooi herontdekt, en bij nadere beschouwing blijkt dit taxon goed onderscheidbaar. Daarmee is een gepaste rentree in de Heukels' Flora aanstaande.

Euphrasia een complex geslacht

Euphrasia L. (Ogentroost) is een interessant, maar ook complex geslacht. De verschillende taxa kruisen onderling en dat levert talrijke, deels vruchtbare hybriden en hybridogene populaties op, wat het identificeren van planten lastig maakt. In de 22^e editie van de Heukels' Flora is vanwege de moeilijke soortomgrenzing het aantal soorten tot twee teruggebracht.¹ *Euphrasia rostkoviana* Hayne (Beklierde ogentroost) bleef, de overige taxa werden samengevoegd tot *E. stricta* D.Wolff ex J.F.Lehm. s.l. (Stijve ogentroost). Met deze vereenvoudiging 'verdwenen' interessante soorten als *E. nemorosa* (Pers.) Wallr. (Bosogentroost) en *E. micrantha* uit de Nederlandse Flora. In de Flora's van de ons omringende landen bleef de indeling met de afzonderlijke soorten, zoals die in Flora Europaea wordt gepresenteerd, overeind.² In de nieuwste versie van de Heukels' Flora (23^e editie) is weer aansluiting gezocht met de nauwere soortopvatting, met de opmerking dat de soortomgrenzing vanwege het voorkomen van kruisingen tussen de diverse taxa overstreden is.³ De Heukels' Flora presenteert vervolgens de classificatie van Lambinon⁴, die *E. stricta* s.l. opsplijt in vier taxa⁵, waarmee *E. micrantha* voor Nederland weer zichtbaar is gemaakt. Met deze rehabilitatie krijgt deze, in ecologisch opzicht belangrijke soort de aandacht die deze soort toekomt. In de komende editie van de Heukels' Flora zou Lambinon⁴ helemaal gevolgd kunnen worden, waarbij de verschillende taxa, die nu nog in kleine letters vermeld staan, een volwaardige plaats krijgen en alle op gelijkwaardig niveau worden gepresenteerd. Er zijn geen aanwijzingen dat de in de 23^e editie van de Heukels' Flora³ genoemde hybridogene populaties met moeilijk te identificeren individuen in Nederland op ruime schaal voorkomen, ook niet waar het *E. micrantha* betreft.⁶

Een goed herkenbare soort

Euphrasia micrantha is met zijn slanke en kleine paarsrode bloemen een elegante verschijning. De soort is eenjarig. Planten zijn vooral in het bovenste deel vertakt;

kleinere exemplaren kunnen geheel onvertakt zijn. De ranke (dunne) stengels zijn rechtopstaand tot 25 cm hoog en vaak opvallend purper aangelopen, daarnaast kunnen ook de bladen purperachtig verkleuren. De bloemkroon is van bescheiden formaat (4,0–6,5 mm) en de rijpe doosvrucht steekt in de regel iets boven de kelk uit. In het veld laat de soort zich – naast de strikte determinatiekenmerken – ook habitueel prima herkennen; de overige verwante taxa zijn veel compacter en bossiger.⁷ Het eigen karakter van *E. micrantha* komt in verschillende toonaarden terug in de naamgeving. Het latijnse *micrantha* betekent ‘met kleine bloemen’, zoals terug te vinden in het Duitse Kleinblütiger Augentrost, tegenwoordig Schlanker Augentrost. In het Engels is het Slender Eyebright. Dat ‘slank’ zit eveneens besloten in *E. gracilis* (Fr.) Fr., een synoniem van *E. micrantha*. Interessant zijn ook de Scandinavische benamingen, Lyng-Øgentrøst (Noors, Deens) en Ljungögontröst (Zweeds), oftewel ‘heideogentroost’.

Een bijzonder en bedreigd element binnen de heideflora

Wat *Euphrasia micrantha* speciaal maakt is zijn ecologie; de plant is een typische én kritische soort van doorgaans droge, soms wat nattere heiden op vrij zure bodems.⁸ De overige inheemse ogentroosten staan op min of meer kalkhoudende gronden. *Euphrasia micrantha* heeft een klein verspreidingsgebied; het areaal omvat delen van West- en Midden-Europa, met een zwaartepunt in het Atlantische deel.⁹ De soort treedt als vaste begeleider op bij *Calluna vulgaris* (L.) Hull. (Struikhei). Slanke ogentroost is, evenals andere zijn verwanten, een halfparasiet, die met zijn wortels water en opgeloste stoffen aan andere planten onttrekken. De meeste Ogentroost-soorten woekeren voornamelijk op grassen en cypergrassen, maar *E. micrantha* parasiteert op heide.¹⁰ Bij *E. micrantha* is wellicht sprake van een vorm van mimicry. De gelijkheid tussen zijn bloemen en die van *C. vulgaris* is zodanig, dat *E. micrantha* mogelijk profiteert van allerlei insecten die *C. vulgaris* bestuiven en ‘en passant’ deze ogentroost meenemen.¹¹ De synoecologische positie van *E. micrantha* verdient nader onderzoek, maar het ziet er naar uit dat hij een kensoort is binnen de Struikhei-orde (Calluno-Ulicetalia / Calluno-Genistion pilosae).

In Nederland was *E. micrantha* vroeger lokaal in redelijke aantallen te vinden in pleistocene gebieden, het meest in Drenthe. Voor 1950 telde Nederland nog 99 uurhokken met deze soort, nadien slechts zeven.¹² In Drenthe slonk het aantal van 27 naar vier uurhokken.¹³ *Euphrasia micrantha* is niet alleen in Nederland sterk achteruit gegaan, binnen het hele verspreidingsgebied is het in meer of mindere mate een bedreigde soort.¹⁴ In Engeland is *E. micrantha* in het zuidwesten waarschijnlijk geheel verdwenen, en op de resterende plekken in het noorden zijn er gevoelige verliezen. Ook in Scandinavië en Duitsland staat deze ogentroost onder druk en is hij op de nationale Rode Lijsten geplaatst met de aanduidingen ‘sårbar’ (kwetsbaar) en ‘gefährdet’ (bedreigd). In België is de situatie vergelijkbaar met Nederland, ook hier is deze plant thans ernstig bedreigd.

Fig. 1. *Euphrasia micrantha* Rchb. (Slanke ogentroost) langs paadje in grazige, droge heide op Zuiderheide bij Laren op 24 juni 2008. *Calluna vulgaris* (L.) Hull. (Struikhei) is ter plaatse wel aanwezig, maar niet zichtbaar in de opname van de foto. Foto: Kok van Herk.

Herontdekking in het Gooi

Na 1980 leek *Euphrasia micrantha* helemaal uit Nederland verdwenen.¹¹ In Drenthe is de soort sindsdien niet meer vastgesteld¹⁵ en ook daarbuiten niet, met uitzondering van het Gooi. De afgelopen jaren is duidelijk geworden dat *E. micrantha*, na

een laatste vondst in 1971 op de heide ten zuiden van Bussum (Franse Kampheide), nog altijd in het Gooi voorkomt. Sinds 2005 is de soort aangetroffen op de Laapersheide bij Hilversum (Fig. 1) en op zeker vier groeiplaatsen op de Zuiderheide bij Laren.¹⁶ In de collectie van het Nationaal Herbarium Nederland te Leiden kwam nog een tweede vondst van de Franse Kampheide uit 1981 aan het licht. Vooral op de Zuiderheide lijkt sprake van een min of meer stabiele populatie, met een geschatte omvang van enkele honderden tot maximaal duizend planten. De planten staan voornamelijk in de randen van voetpaadjes te midden van de heide. Langs (grotere) paden met schelpengruis, waar *E. micrantha* ontbreekt, kan op de Zuiderheide *Euphrasia stricta* s.str. (lokaal talrijk) voorkomen. Voor wie beide soorten treft, is het verschil evident; alleen al vanwege de duidelijke uiteenlopende bloemgrootte en -kleur is duidelijk dat het twee verschillende soorten betreft.

Er is alle reden om elders naar *Euphrasia micrantha* te zoeken, de groeiplaatsen goed in beeld te brengen en te bekijken hoe bij het beheer van de heide deze bedreigde en kenmerkende soort kan worden behouden.

1. R. van der Meijden. 1996. Heukels' Flora van Nederland, ed. 22. Wolters-Noordhoff, Groningen.
2. T.G. Tutin, V.H. Heywood, N.A. Burges, D.M. Moore, D.H. Valentine, S.M. Walters & D.A. Webb (red.). 1972. Flora Europaea 3. Diapensiaceae tot Myoporaceae. Cambridge University Press, Cambridge.
3. R. van der Meijden. 2005. Heukels' Flora van Nederland, ed. 23. Wolters-Noordhoff, Groningen/Houten.
4. J. Lambinon, L. Delvosalle & J. Duvigneaud. 2004. Nouvelle Flore de la Belgique, du Grand-Duché de Luxembourg, du Nord de la France et des Régions voisines, ed. 5. Patrimoine du Jardin Botanique National de Belgique, Meise.
5. Het betreft: *Euphrasia tetraquetra* (Bréb.) Arrond. (Vierrijige ogentroost), *E. stricta* D.Wolff ex J.F.Lehm (Echte stijve ogentroost), *E. micrantha* Rchb. (Slanke ogentroost) en *E. nemorosa* (Pers.) Wallr. (Bosogentroost).
6. Noch in Gorteria noch in het basisarchief van de Atlas van de Nederlandse Flora zijn concrete meldingen of aanwijzingen over het voorkomen van hybriden te vinden, ook niet voor *Euphrasia micrantha*. In de 19^e editie van de Heukels-Van Ooststroom Flora van Nederland wordt wel melding gemaakt van de bastaard tussen *E. micrantha* en *E. stricta* s.str., die echter als zeldzaam wordt gekwalificeerd.¹⁷
7. *Euphrasia micrantha* en verwante soorten staan prachtig afgebeeld in: B. Mossberg, L. Stenberg & S. Ericsson. 1994. Den store nordiske Flora. Deense uitgave, vertaald en bewerkt door J. Feilberg & B. Løjtman. Gads Forlag, Kopenhagen.
8. C.A. Stace. 2010. New Flora of the British Isles, ed. 3. Cambridge University Press, Cambridge.
9. Zie de website wilde-planten.nl/slanke%20ogentroost.htm voor een areaalkaart.
10. Flora of Northern Ireland. Zie: www.habitas.org.uk/flora/species.asp?item=4141.
11. E.J. Weeda. 1988. Nederlandse Oecologische Flora. Wilde planten en hun relaties 3. IVN (i.s.m. VARA en Vewin), Amsterdam.
12. J. Mennema, A.J. Quéne-Boterenbrood & C.L. Plate. 1980. Atlas van de Nederlandse Flora. 1. Uitgestorven en zeer zeldzame planten. Kosmos, Amsterdam.
13. Werkgroep Florakartering Drenthe. 1999. Atlas van de Drentse Flora. Schuyt & Co Uitgevers, Haarlem.
14. Verspreidingsgegevens, mate van voorkomen en bedreiging zijn ontleend aan: Online Atlas of British and Irish Flora (www.brc.ac.uk/plantatlas/index.php?q=node/1698); Rødliste 1997 over planter og dyr i Danmark (www.sns.dk/udgivelser/1997/rodliste/indhold.htm); Rote Liste der Pflanzen Deutschlands¹⁸ en Rode Lijst van de vaatplanten van Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.¹⁹

15. Mededeling van Edwin Dijkstra, 28 november 2012: “Het waarnemingenarchief van Drenthe (Werkgroep Florakartering) kent na 1980 geen vondsten van *Euphrasia micrantha*.”
16. Al deze vondsten en locaties zijn ingevoerd op de websites waarneming.nl en www.telmee.nl, en geverifieerd door Ton Denters of Wim Vuik.
17. S.J. van Oostroom. 1977. Flora van Nederland, ed. 19. Wolters-Noordhoff, Groningen.
18. G. Ludwig & M. Schnittler. 1996. Rote Liste gefährdeter Pflanzen Deutschlands. Schriftenreihe Vegetationsk. 28: 1–744.
19. W. Van Landuyt, L. Vanhecke & I. Hoste. 2006. Rode Lijst van de vaatplanten van Vlaanderen en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. In : W. Van Landuyt, I. Hoste, L. Vanhecke, P. Van den Bremt, E. Verduyck & D. De Beer (red.). Atlas van de Flora van Vlaanderen en het Brussels Gewest: 69–81. Instituut voor natuur- en bosonderzoek, Nationale Plantentuin van België en Flo.Wer, Brussel. (Zie ook: www.inbo.be/content/page.asp?pid=BEL_VLA_SO0_rodelijst).

Boekbespreking 1

André Aptroot, Kok van Herk & Laurens Sparrius, *Veldgids korstmossen van duin, heide en stuifzand*, Bryologische en Lichenologische Werkgroep van de KNNV, 2011, 158 pag., € 24,95 (alleen verkrijgbaar via de website van de BLWG: www.blwg.nl/veldgids), ISBN 978-90-811495-0-1.

— De ‘*Veldgids korstmossen van duin, heide en stuifzand*’ is een leuk boekje over voornamelijk grondbewonende korstmossen dat onder meer vanwege de mooie foto’s uitnodigt om het veld in te gaan. De ‘*Veldgids korstmossen*’ behandelt 65 ‘soorten’ korstmossen, waaronder alle in Nederland voorkomende soorten van de geslachten *Cladonia* en *Peltigera* en de opvallende andere grondbewonende korstmossoorten van de Nederlandse heiden, stuifzanden en duinen. Het boek heeft een handzaam formaat en is geschikt om op een excursie of wandeltocht mee te nemen; het is dus een echte veldgids. De inleidende hoofdstukken zijn helder en bondig geschreven en behandelen onder meer de biologie van korstmossen en de leefgebieden van de behandelde soorten. De soorten worden per soort behandeld. Iedere soortbespreking is voorzien van een korte maar duidelijke morfologische beschrijving, de kenmerkende kleurreactie met standaard chemicaliën of langgolvig UV-licht, een ecologische karakteristiek, een korte beschrijving van de verspreiding van de soort in Nederland met een bijbehorend verspreidingskaartje, een aantal prachtige kleurenfoto’s die een idee geven van de kleurschakeringen en de variatie in groeivormen, en meestal ook een fraaie en duidelijke tekening. In het boek zijn determinatietabellen voor de geslachten *Cladonia* en *Peltigera* opgenomen. Deze twee determinatietabellen zien er goed en gebruikersvriendelijk uit, en zijn daarmee uitermate geschikt voor de Nederlandse lichenologen en professionele gebruikers. Voor niet-lichenologen blijft het determineren van *Cladonia*’s echter lastig vanwege de te bepalen chemische kenmerken. Gelukkig is het vergelijken van een zelf gevonden grondbewonend korstmos met de opgenomen beschrijvingen en vooral afbeeldingen een goed hulpmiddel bij het determineren. Volgens de auteurs zijn de soorten van de andere geslachten dan *Cladonia* en *Peltigera* op die manier meestal goed op naam te brengen. Dat zal tot op zekere hoogte ook gelden voor *Cladonia*’s en *Peltigera*’s, en vanwege de duidelijke foto’s vermoed ik dat ook niet-lichenologen met de ‘*Veldgids korstmossen*’ een aardig eind kunnen komen met het op naam brengen van de Nederlandse *Cladonia*-soorten.

Hans Kruijer